

ЕКВІВАЛЕНТИ ПАРНИХ СЛІВ У СХІДНОЄВРАЗІЙСЬКИХ МОВАХ

У статті розглядаються різні типи парних слів, характерних як для російської народної мови, так і для неслов'янських мов східноєвразійської зони (зокрема, фіно-угорських, тюркських, новоіндійських (гінді) і китайської мов). Російські парні слова принаймні в деяких випадках можуть бути семантичними запозиченнями з цих мов.

Ключові слова: російська мова, народна мова, парні слова, семантичні запозичення, східноєвразійська зона.

Наукова спадщина О. О. Потебні актуальна для сучасного мовознавства, оскільки він займався різними питаннями в лінгвістиці, і сучасні мовознавці намагаються поглибити, удосконалити й частково перевірити його погляди. Ця стаття має на меті підтвердити те, що так звані парні слова в російській народній мові є давніми семантичними запозиченнями з мов Євразії.

Як відомо, у фольклорі виявляються елементи специфічної лексики в російській народній мові, напр.:

баба: «Уж вы бабы молодые» (Кир. ¹, 53, 48), «Типше, бабы» (Афан., III, 249), «Какая-то баба охнула и стало тихо» (М. Горький), «А бабы набежали первые-то» (П. Бажов);

башка: «Не заплатана башка» (Д., I, 341), «Вдруг как меня хватит в башке» (М. Горький), «сколько им в дурацкую башку забредет...» (П. І. Мельников-Печерський), «У меня своя башка на плечах» (В. Шукшин);

вишь: «вишь, она все-то видела седьмым глазком» (Афан., III), «Ей щенка, вишь, да чтоб не сукин сын» (Д., II, 295), «Вишь, за кого я тебя принял...» (В. Шукшин), «Вишь, опять штаны-то не так одел» (В. Белов).

Серед прикладів синтаксису народної мови О. О. Потебня аналізує різні підтипи повторів, які, на думку Д. Е. Розенталя, також є типовими елементами російської народної мови ²:

«Течья течет. Ливня льет. Лётом летит» (Д., II, 21), «Вали валом, после разбе-рем» (там же, 66), «а она промежду их стоймя стоит» (М. Горький), «Кто сидит, кто лежмя лежит, вобче камнями стали (П. Бажов), «Телята вон в телятнике ревмя ревят» (В. Белов), «То всю ночь криком кричал!» (В. Распутін), «Жилки-то все до единой в тебе ходуном ходят» (С. Залигін), «Сорочи не сорочи, а без рубля быть» (Д., I, 109), «Она залезла на печку и сидит-глядит» (РНС, 445), «Что будет — не будет, остановлюся» (Афан., III, 297), «Был не был, жил не жил — знать, что пропал» (Д., 2, 71), «Делай не де-

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка.— М., 1974.— С. 53.

лай, а срок отбитый» (П. Бажов), «А там *досматривай не досматривай...* у всех вода» (В. Распутін), «*Хошь не хошь* — четыре отдал!» (С. Залигін).

О. О. Потебня вказує на те, що подібні структури мають специфічну функцію: «Ой *спав — не спав* (= трохи поспав), прокинувся, ... На цім-то, мамцю, світі *живиши — не живиши* (проживши мало)... Помещики *выспались — не выспались* после бала (тобто не встигли добре виспатися), побежали на площадь решить дело о шерсти»³.

Д. Е. Розенталь розглядає як елемент синтаксису так звані парні дієслова, які докладно аналізуються в працях Д. Вайса⁴.

При вивченні специфічних стилістичних елементів російського мовлення крім елементів лексики, синтаксису, фразеології звертає на себе увагу особливий вид деривації, представлений у парних словах, напр.: «Да я роду не просто-го, *отца-матери честного*» (Кир., 47), «В *тоску-печаль* не бросайся» (там же, 73), «Он *жил-был* со княгиней ровно три года» (там же, 83).

Деривати такого типу існують також у фіно-угорських, тюркських, далекосхідних і новоіндійських мовах. О. О. Потебня детально їх аналізує, підкреслюючи давній характер цього можливого запозичення з уральських, алтайських, індійських і далекосхідних мов⁵. Інтерес до парних слів поглибився наприкінці ХХ століття⁶.

О. О. Потебня особливо наголошує на типологічних ознаках парних слів, у тому числі в складі структур із абсолютних синонімів, які нагадують переклад запозиченого компонента компонентом із рідної мови. Насамперед звертають на себе увагу парні слова з компонентами антонімічного або синонімічного типу. Подібні сполучення використовують П. Бажов і С. Залигін: «*Братья-сестры* так поняли, что от Прокопыча деньжонки остались» (П. Бажов); «Тут *братья-сестры* понуждают Катю стали» (там же, 288); «Не сердчайте, не убивайтесь, родители, и вы *братья-сестры*» (С. Залигін).

О. О. Потебня відзначає, що таким чином відбувається процес узагальнення: «В усній словесності, а почасти і в просторіччі досить частими є не складання, ... а зближення граматично самостійних слів, що вказують, як думаю, на те, що колись і наші мови широко користувалися прийомом узагальнення, подібним до китайського»⁷. В іншому місці вчений зауважує: «Що цей спосіб був

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4 т. — М., 1968. — Т. 3. — С. 430.

⁴ Вайс Д. Русские двойные глаголы и их соответствия в финно-угорских языках // Рус. яз. в науч. освещении. — М., 2009. — № 2(6). — С. 37–59.

⁵ Див. також, наприклад: Lewi E. Zur finisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. — Göttingen, 1911; Fokos-Fuchs D. Néhány ósrégi összetételünk. — Magyar ; Nyewör, 1938. — LXII. — L. 39–45; Майтинская К. Е. Сложные слова или соответствующие им сочетания слов. — Основы финно-угорского языкознания. — М., 1974. — С. 322–396; Филин Ф. П. О свойствах и границах литературного языка // Вопр. языкознания. — 1975. — № 6. — С. 3–12; Кайдаров Н. Парные слова в современном уйгурском языке. — Алма-Ата, 1958; Ахатов Г. Х. Об основных признаках парных слов // Сов. финно-угроведение. — 1981. — № 2. — С. 81–86; Chatterji S. K. The Origin and Development of the Bengali Language. — Calcutta, 1928; Баранников А. П. Синонимические повторы в новоиндийских языках. — Ленинград, 1998; Gabelentz G. vd. Chinese Grammatik mit Ausschluss der niedereren Stiles und der heutigen Umgangssprache. — Leipzig, 1881; Семенов А. А. Парадигматический анализ компонентов копулятивного сложения в китайском языке. — М., 1976.

⁶ Див., наприклад: Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. — М., 1979; Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979; Ахатов Г. Х. Знач. праця; Вайс Д. Знач. праця; Pacsai I. A lengyel nyelv szerepe egy szláv komparatívó vizsgálatban // Polono-Hungarica, 1995. — L. 98–104.

⁷ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 415.

властивим слов'янським мовам у давнину, видно з небагатьох, але давніх зразків складання слів за способом, який індійські граматисти називали *двандва*: *братъсестра*, дв., чол. р.; *братъсестрома*, *мжжеженъми*»⁸. І далі: «Хоча ці слова означають не більше, ніж “брат і сестра”, як пара, “чоловік і дружина”, тобто не виходять за обсяг, визначений їхнім складенням, але все-таки вони узагальнюють частини, що до них увіходять (як нескладне *geschwister*), розглядаючи їх як одне ціле»⁹.

У китайській мові сполучення «молодший брат та молодша сестра» за своїми семантичними ознаками є еквівалентом *братъсестра*. Китайське словосполучення відрізняється від російського лише тим, що воно означає вік людей. За значенням своїх компонентів і за своєю структурою воно ближче до давньої російської структури, ніж німецьке *Geschwister*. Німецькі слова доводять, що в європейських мовах це поняття позначається іншими мовними елементами.

О. О. Потебня так тлумачить семантичну функцію сполучення *род-племя*, що використовувалося в історичних піснях XVII ст.: «*Род-племя* — узагалі родичі: и весь род-племя отрекалися, Чулк. (Булс., Ист. гр. § 240, пр. 11), причому присудок у множ. міг би стояти при кожному із складених слів як при збірному. Це сполучення не важко розрізняваних синонімів, як *ратъ-сила* (як у Бусл., 1 с.), а слів різних за значенням, бо *род* — ближчі, *племя* — дальші родичі: Которого ты рода, коего племени? (Кир., 1, 91)»¹⁰.

Те саме стосується копулятивного сполучення *честь-слава*, еквіваленти якого спостерігаються в мові хінді: *ādar-sammān* (ХРС, 123) «пошана, шана, повага» < *ādar* (там же) «шана, шанування»; *sammān* (там же) «шана, честь»; *ādar-satkār* (там же) «шана, повага, гостинність»; *ān-mān* (там же, 127) «шана, пошана» < *ān* (там же) «честь, гідність; репутація, повага, шана» + *mān* (там же, 888) «шана, пошана, честь, гідність»; *mān-sammān* (там же, 889) «шана, честь, пошана»; *mān + pratīṣṭhā* (там же) «шаноба, честь і слава; репутація» < *mān+pratīṣṭhā* (там же, 738) «1) слава, популярність, репутація, престиж; 2) шана; 3) авторитет»; *mān + marjādā* (там же, 889) «шана й повага, авторитет, престиж, гідність, честь» < *mān + marjādā* (там же, 877) «пошана, шана; слава; популярність».

На увагу заслуговує також сполучення *жив-здоров* у ролі етикетної формули російської народної мови, яке також аналізується в праці О. О. Потебні¹¹. *Жив-здоров* дуже часто вживається у творах сучасних письменників, наприклад у романі М. Шолохова «Тихий Дон»: «Наталья с внуками как? Живы-здоровы?», «Здравствуй, сват! Живой-здоровый?», «Супруга ваша живая-здоровая?», «Натальюшка жива-здорова?», «Детушки живы-здоровы?», «Бог даст, живых-здоровых увидим», «Живой-здоровый он?», у романі П. Мельникова-Печерського «На горах»: «Нет ли каких новостей? Все ли живы-здоровы?», «Все, слава Богу, живы-здоровы, Отвечает Ермило Матвейч». Ті самі парні слова використовують П. Бажов та В. Шукшин: «Жив-здоров, скоро домой»; «Слава Богу, живы-здоровы».

Живий-здоровий у мові хінді має відповідника *джитā-джагтā* (ХРС, 439) «живий і здоровий, щасливий»; < *джитā* (там же, 438) «живий, живий-здоровий» < *джинā* (там же) «жити, існувати» і *джагтā* (там же, 428) «живий-здоро-

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— С. 416.

¹¹ Там же.— С. 417.

вий» < *джагна* (там же) 1) «прокидатися, просипатися»; 2) «опритомніти, прийти до пам'яті (після втрати свідомості); не спати, пильнувати» і є структурою, паралельною російському словоскладанню.

Складне слово *подобру-поздорову* за семантичними ознаками також належить до семантичного поля, пов'язаного з поняттями «здоров'я», «цілість», «благополуччя».

Парне слово у мові хінді *бхала-чангā* (ХРС, 844) «цілий і неушкоджений», побудоване з компонентів *бхала* (там же) «хороший, відмінний; добро» і *чангā* (там же, 363) «здоровий, який подобається», відповідає сполученню *подобру-поздорову*.

Еквіваленти сполуки *живий-здоровий* виявляються також в ерзя-мордовській мові, пор. *шумбра-таза*, *шумбра-паро*, *шумбрасто-парсте* «живий-здоровий»: *Цёрам шумбрасто-парсте велявсть кудов* (ЕРС, 768) «син живий-здоровий повернувся додому».

У тюркських мовах використовується чимало словосполучень, еквівалентних російським складеним утворенням типу *жив-здоров* і *подобру-поздорову*, про що свідчать структури з тим самим значенням, складені із синонімів: тат. *исен-сау* «живий-здоровий» (ТаРС, 178) < *исен* (там же) «живий-здоровий» + *сау* (там же, 471) «живий-здоровий», казах. *сау-саламет* «т. с.», кирг. *соо-саламет*, уйг. *сог-саломат*, казах. *аман сау* «т. с.»; башк. *аман-һау* «т. с.».

О. О. Потебня приділяв особливу увагу парним словам узагальнювального типу, що відбивають специфічний етап означення понять «вищого порядку». При тлумаченні пари *отец-мать* він вказує на семантичну функцію даної структури: «Зразок *отец-мать* (= батьки). Частини різні за значенням, але не протилежні і не усувають одне одного в думці»¹².

Функція узагальнення властива й китайським сполученням цього типу: *fū-mū* «батьки» < *fū* «батько» + *mū* «мати», *ér-nǚ* «діти» < *ér* «син» + *nǚ* «дочка», > *zǐ-sūn* «нащадки» < *zǐ* «син» + *sūn* «онук».

У китайській мові поняття, пов'язані з семантичним полем «родичі», позначаються за допомогою метафоричного значення лексичних одиниць, що означають частини людського тіла: *gǔ-xiǔ* (ОШ, 352–354) «діти» < *gǔ* «кістка» + *xiǔ* «кров»; *gǔ-ròu* (там же) «кровне споріднення, рідні» < *gǔ* «кістка» + *ròu* «м'ясо, плоть». У мові хінді сполучення *khūn-māns* (ХРС, 315) «близькі родичі» < *khūn* «кров» + *māns* «м'ясо, плоть» також відбиває даний прийом деривації. Угорське *testvér* «брат або сестра» < *test* «плоть» + *vér* «кров» побудоване також із компонентів, використовуваних і в китайських, і в гінді-структурах, лише порядок складових елементів являє собою інверсію.

У мовах волзьких і пермських фіно-угрів спостерігається подібний тип структур, де один із компонентів є запозиченим, а другий становить його переклад власною мовою, про що свідчать, зокрема, мордовські *шумбра-таза* < морд. *шумбра* «здоровий» + тат. *таза* «здоровий»; удм. *пудо-живот* < удм. *пудо* «тварина» + *живот* < рос. «животное»; комі *гуяма* < комі *гу* «яма» + рос. *яма*, *гуямаес*; *рожабан* < рос. *рожа* + комі *бан* «обличчя».

У романі С. Залигіна «Комісія» використовується така сама структура: «У меня *друзей-кунаков* поболее, как у тебя!». Тут до російського *друг* додається слово *кунак* тюркського походження. Це слово належить до діалектизмів і використовується в мові сибіряків-«чалдонів». М. Фасмер трактує це слово так:

¹² Там же. — С. 415.

кунак «друг», кавк., також у О. Пушкіна, Л. Толстого та ін.; тур., кипч., чагат., казах. копак «гість», тат. kupaк (Фасм., II, 417).

Сполучення *щенки-кутенки*, використане С. Залигінім, також побудоване з абсолютних синонімів: «Как *щенки-кутенки* вислоухие!». У цій структурі *кутенок* як елемент діалектної лексики сполучається з елементом літературної мови і виконує функцію перекладу.

Типологічні ознаки парних слів безпосередньо пов'язані з їх ареальними ознаками. Концепція О. О. Потебні простежується і в дослідженні О. Б. Ткаченка¹³, який знайшов у сполученні *жил-был*, типовому зачині російських народних казок, сліди фіно-угорського субстрату. Висновки О. Б. Ткаченка були прийняті Д. Вайсом¹⁴, який вважає доречним аналіз цього питання в праці О. Б. Ткаченка. Концепція дослідження О. Б. Ткаченка перегукується з теорією Н. С. Трубецького¹⁵ про існування «російської культурної зони». Структури-еквіваленти, знайдені при компаративному дослідженні історичної фразеології, підтверджують сполучуваність в аспекті типології, оскільки вони мають спільні семантичні і морфологічні можливості.

Отже, розглянуті вище питання, пов'язані з дослідженням певної мікросистеми російської народно-розмовної й фольклорної мови, доводять актуальність філологічної спадщини О. О. Потебні для сучасного мовознавства. У його праці «Из записок по русской грамматике» (М., 1958.— Т. 3) розглядаються проблеми славистики, яким приділяється особлива увага з кінця минулого століття. Судження О. О. Потебні щодо своєрідності мов розглядаються в працях мовознавців кінця ХХ — початку ХХІ ст., у яких ідеться про відображення національної ментальності в категоріях мови, а це, у свою чергу, є основною проблематикою нової наукової галузі — лінгвокультурології, що займається дослідженням зв'язків між мовою і культурою.

З огляду на це, при вивченні складного кола питань, пов'язаних з російською народною мовою, особливого значення набувають основоположні погляди О. О. Потебні, який вивчав мовні елементи, типові для російської народної мови та фольклору. Ігнорування цієї проблематики пояснюється тим, що до праць О. О. Потебні радянське мовознавство 60–70-их років ХХ ст. зверталось рідко. Проблематика категорій національної мови, що відбивають риси національної ментальності, у цей період відійшла на другий план.

Спільні семантичні властивості розглядуваних російських, фіно-угорських, китайських та новоіндійських словотвірних структур стали орієнтиром у визначенні напряму ареальних досліджень, для яких важливим, як зазначалося вище, був погляд О. О. Потебні на цю проблему.

Особливе значення має при цьому концепція О. О. Потебні щодо розкриття причинного зв'язку між явищами мови. У цьому випадку ідеться про використання спільного специфічного типу деривації, типового для аглютинативних та ізолятивних мов Євразії. Питання розвитку мови у працях О. О. Потебні є кардинальними з погляду семантичного аналізу парних слів і підтверджуються аналізом семантичних ланцюжків структур-еквівалентів, виявлених у нашому дослідженні.

¹³ Ткаченко О. Б. Знач. праця.

¹⁴ Вайс Д. Знач. праця.

¹⁵ Трубецкой Н. С. Верх и низы русской культуры // Вестн. Моск. ун-та.— М., 1991— № 1.— С. 87–88.

Висновки О. О. Потебні про спільні типологічні ознаки російських і азійських структур знаходять своє підтвердження в обґрунтованих висновках М. С. Трубецького щодо тісних контактів «російської культурної зони» зі Сходом. Порушені проблеми мають і певний соціолінгвістичний аспект, оскільки М. С. Трубецької твердить про значні відмінності між культурними традиціями і мовними нормами «верхів» і «низів» російського суспільства. Східні елементи «російської культурної зони» збереглися як у народних культурних традиціях, так і в категоріях народної мови. Для нашого дослідження надзвичайно важливими виявилися спільні моменти поглядів О. О. Потебні та М. С. Трубецького щодо висвітлення причинових зв'язків використання східних мовних елементів, у даному випадку — різних видів парних слів у російській народній мові.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Афан. — *Афанасьев А. Н.* Народные русские сказки : В 3 т.— М., 1957.
Д. — *Даль В. И.* Пословицы русского народа : В 2 т.— М., 1989.
Кир. — Сборник народных песен П. В. Киреевского.— Ленинград, 1983.
ОШ — *Ошанин И. М.* Китайско-русский словарь.— М., 1952.
РНС — Русские народные сказители.— М., 1989.
РВС — Русские волшебные сказки.— Новосибирск, 1981.
РФ — *Фелицына В. П., Мокиенко В. М.* Русские фразеологизмы.— М., 1990.
ТаРС — Татарско-русский словарь. — М., 1966.
Фасм. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1964–1973.
ХРС — Хинди-русский словарь.— М., 1953.
ЭРС — Эрзянско-русский словарь.— М., 1993.

(Ніредьгаза, Угорщина)

I. PACSAI

THE EQUIVALENTS OF PAIRED WORDS IN EASTERN EURASIAN LANGUAGES

The article deals with the different types of paired words which are characteristic for the Russian popular speech as well as for non-Slavic languages of Eastern Eurasian zone (in particular Finno-Ugric, Turkey, Newindian (Hindi) ones and the Chinese). The Russian paired words can at least sometimes be semantic borrowings from latter ones.

Keywords: the Russian language, popular speech, paired words, semantic borrowings, Eastern Eurasian zone.